

Wax k'uman sok wax ts'ijb'an ja jk'umal

Leo y escribo en mi lengua

Créditos a la presente edición

Coordinación académica
Emilio Cruz Gómez
Sara Elena Mendoza Ortega

Autoría
Alejandro Díaz Cruz
Rogelio Hernández Pérez
José Alfredo Pérez Hernández

Asesoría pedagógica
Elisa Vivas Zúñiga

Asesoría lingüística
Otto Schuman Gálvez

Coordinación gráfica
y cuidado de la edición
Greta Sánchez Muñoz
Adriana Barraza Hernández
Ricardo Figueroa Cisneros
Jorge Nava Rodríguez

Seguimiento editorial
Ma. del Carmen Cano Aguilar

Revisión editorial
Ruth González Balvanera
Alejandro Silva Solís
Jesús Eduardo García Castillo

Diseño
Mariana Ramos Rodríguez

Diagramación
Paloma Casados Palomares
Norma Gpe. García Manzano

Diseño de portada
Isabel Gómez Guizar

Leo y escribo en mi lengua. Tojolabal. MIBES 3. Vocabulario. D. R. © Instituto Nacional para la Educación de los Adultos, INEA. Francisco Márquez 160, Col. Condesa, México, D. F., C.P. 06140. Primera edición 2009.

Esta obra es propiedad intelectual de sus autores, y los derechos de publicación han sido legalmente transferidos al INEA. Prohibida su reproducción parcial o total por cualquier medio, sin la autorización escrita de su legítimo titular de derechos.

ISBN *Modelo Educación para la Vida y el Trabajo.* Obra completa: 970-23-0274-9

ISBN *MEVyT Indígena Bilingüe con español como segunda lengua:* 970-23-500-4

ISBN *Leo y escribo en mi lengua.* Tojolabal. MIBES 3. Vocabulario. *Wax k'uman sok wax ts'ijb'an ja jk'umal tojol ab'ali.* MIBES 3. Jujantik ab'al b'a jk'umaltik: 978-970-23-0850-8

Impreso en México

Yaljel sb'a'al

Ja ju'un iti' ts'ijb'axi b'a oj koltaxanan sok ja sneb'jel sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja jk'umaltiki. Ja'yuj wax alxi'awab' jastal sb'ejlal a'xelyi ja ab'al jumasa b'a tsome ju'un iti'. Cho a'xelni ochuk ja jastal stukil wala k'umanitik ja b'a kulanotiki, ja janek'ni jakel jk'ujoltikoni.

Ja sat ab'al jumasa yamxeli sok jujuntik b'a mi' yamxeluk ja b'a sts'ijb'ajel ja tuk ju'un jumasai, a'xel ochuk sok alxel t'un sb'ej.

Wax alxi jastal sb'i'ilanej jujuntik tik'e ju'un jumasa wax tax ti' ja b'a a'tel iti' sok wax yamxi ma wax ts'ijb'axi ja b'a jlujmaltik kulanotiki.

Wax majlaxi ke sok ja ju'un iti' oja wab' sb'ejlal jujuntik yaljel ts'ijb'axel ja b'a tsome ju'un iti'.

Wax majlatikon ke oj makanukawuj.

Jun yaljel

Ja yajni xata'a k'eljel ja ab'al jumasa sok ja scholalib'il sb'ej, ts'ijb'axel jun sata ab'al wax yala jas tik'e ab'aliluk ja wan taxel ti'i', ja'yuj oj kaltiwab' jas sb'ej:

Ja **b'** wax yala ke ja ab'al wa' taxel ti'i' jun b'i'ilal. Ojto kiltik mas tsa'an jujuntik tik'e b'i'il wax yamxi ja b'a jk'umaltiki.

Ja **y** wa sje'a jun tik'e ab'al wax yala jastal ja b'i'ilal wan taxel ti'i.

Ja **k'**. Ja ab'ali wax yala *Jasón* wax k'ulxi ma wa'n k'ulaxel.

Ja ma'tik wax k'umani ja tojol ab'ali, ti' wax taxye kulan b'a schonab'il *Margaritas*, chonab', *Altamirano* sok jujuntikma b'a *Trinitaria*, *Ocosingo* sok b'a *Independencia*.

Ja jk'umaltik tojol ab'ali, ayi'oj waxak cha' tajb'e sat ab'al, sok wax pilxi jastal iti':

Jo'e wax k'umani stuch'il:

a – e – i – o – u.

Chab' cha' winike mix k'umani stuch'il:

b – b' – ch – ch' – d – g – j – k – k' – l – m – n – p – r – s – t – t' – ts – ts' – w – x – y. Sok.

Jun glotal wax alxi: '.

Cholan ja sat yab'alil ja jk'umaltiki, wax kan jastal iti':

A – b – b' – ch – ch' – d – e – g – i – j – k – k' – l – m – n – o – p – r – s – t – t' – ts – ts' – u – w – x – y – '.

La jna'tik sb'aj t'unuk ja jk'umaltiki

Jastalni kalatikta, jel t'ilan oj jna'tik t'usan jastal wax ts'ijb'axi ja jk'umaltiki, jastik wa sb'i'ilan ja ab'al jumasa wax ya chiknajuk sb'ej ja jk'umaltiki ma ja jlo'iltiki. La jk'eltik jujuntik ab'al jel t'ilan ja b'a sts'ijb'ajel ja kab'altiki.

1. B'i'ilal

Ja b'i'ilali jun ab'al wax yala jasunuk ja wa'n taxel ti'i, junma jmojtik, junma chante' ma jun jastik wax kalatik ke sak'an.

Ay tutukil tik'e b'i'ilal jastal b'a stuch'il, b'a ay ma' sb'ajunej, b'a mi ma' xb'ab' sb'ajuk sok tuk. K'elawilex:

- a) **Stuch'il**, Jastal ts'i', b'uruj, kawuj.
- b) **Ka'tijub'tik**, jastal mak'ub'chenek', josub'lu'uml.
- b') **Tojb'el sok chab' ab'al**, jastal nichk'ak', k'oyk'anal, satk'inal, k'a'a te' sok tuk.
- ch) **Ay ma' wa sb'ajan ma miyuk**, jastal si', jsi', k'a'em, jk'a'em.
- ch') **Mix b'ob' ma oj sb'ajuk**, jastal k'anal, yok ja', chonab'.
- d) **T'ilan ay ma' wa sb'ajan**, jastal kokjk'ab'tik, jastal wax jk'umanb'ajtisok jmoj alijeltik.
- e) **Wax tukb'i jas wax yala ja yajni ay ma' wa sb'ajani**, jastal chamel, scha mel; nan ixaw, yixaw.

2. Wax yala jastal ja b'i'ilali

Jun ab'al wax yala jastal ja b'i'ilali. Jun tik'e wax yala janek', tuk wax yala jastal, pilan tik'e wax yala ma' sb'aj sok tuk wa sje ma wax yala ba'y-a.

- a) **Wax yala janek'**: t'usan, jitsan.
- b) **Wax yala jastal**: chak, lek, tsamal.
- b') **Wax yala ma' wa sb'ajan**: jnaj, awoxom, yixim.
- ch) **Wax yala b'ay-a**: iti', jawk'ot, jaw-och, itk'ot.

3. Wax yala ma' wax k'umani, wax k'umaxi, wax tax ti' ma wax taxye ti'

Waxake wax yamxi ja b'a jk'umaltiki:

Ke'na
We'ana
Ye'na
Ke'ntik
Ke'tikik
Ke'ntikon
We'nex
Ye'nle'

4. Wax yala ma' sb'aj jun jastik b'a mi'yu wax ts'ijb'axi ja sb'i'ili

Wax yala ma' sb'aj jun jastik ma jasunuk, pe mi x-alxi ja sb'i'ili.

jb'aj
ab'aj
sb'aj
jb'aj
jb'aj
jb'aj
ab'aj
sb'aj

5. Wax yala jas wax k'ulaxi

Jun tik'e ab'al wax yala jasunk'a wax k'ulaxi. K'ela b'aya stukil ja cha' tik'e iti':

wal wa'yon	wax mana
wala wa'i	wax amana
wax wa'i	wa smana
wala wa'tik	wax manatik
wala wa'tikik	wax manatikik
wala wa'tikon	wax manatikon
wala wa'yex	wax amanawex
wax wa'ye'	wa smanawe

Pensaraxi ke jel t'ilan oj alxukawab' jastal s'ej ja ab'al jumasa it oja ta' ja b'a tuk sju'unil ja tsome iti', jastal sb'il lo'il, sb'il a'tel ma tuktukil jas alxel b'a mi'ta soku jun ab'al. Ja'yu ts'ijb'axi'awi ja it jumasa:

B'a oj na'xuk t'un smoj. Xe'n lo'il sjulb'esjel ja neb'umani ju'un b'a oj sneb' tuktukil jastik wax alxi b'a yojol ja sneb'jeli, cho ja'chni oj yil tuktuki jastik junuk ja b'a sneb'jel jumsa.

Carta Poder. Ju'un b'a wax makuniyuj ja ma' mi' te'yuki ma yuj mix b'ob'yuj oj waj b'a jun tsomjel jel st'ilanil, ja'chni b'a stojb'esjel ju'un jumasa. Wa sle'a jun slok'ol ma' wa sna'alek sb'aj b'a oj slok'oluk ma b'a oj ya ek'yi schol.

Ja jas oj ta'xuki. Yaljelyab' ja neb'uman ju'un jumasa ja jastik wax majlaxi oj sneb' ja b'a a'teli sok ja b'a tsome jumasa.

Ju'un b'a stojb'esjel wa'el. Sju'unil b'a ts'ijb'anub'al yaljel jastaltik wax tojb'i ja tuktukil tik'e wa'elali, ti'ni wax ch'ak yal ja jastik yajnal wax ochi sok jastal wax ta'jesxi.

Ju'un b'a chab' spakulab'il. Jun slam ju'un b'a pakub'al snalan, ts'ijb'unub'al jun yaljel b'a spuktesjel b'a jel st'ilanil oj yab' ja mjojtiki.

Ju'un pakub'al slam. Jun tik'e ju'un b'a pakub'al chab'e ma oxe slam b'a wax puktesxi tuktukil lo'il b'a ay st'ilanil ja b'a yojol ja jchonab'iltiki sok ja b'aj jsak'aniltiki.

K'utsan lo'il. Xe'n lo'il k'utsub'al ja b'a mas t'ilan wax yalakab'tik b'a jun ts'ikan lo'ili. B'a ja'chuk wax ab'xi sbejlal ja jasuk'a wax yala kab'tik ja lo'ili.

Lechan ju'un b'a spuktesjel. Niwan ju'un b'a tsijb'anub'al ab'al sok jisub'al letawa jumasa, b'a jun yaljel sok spuktesjel jun lo'il b'a ay st'ilanil oj ch'ak yab' ja jmojtik jumas, jastalni b'a jun a'tel, b'a jun tajnel, b'a jun niwan k'in sok tuktukil.

Na'alek. Jun yaljel b'a oj ka'lek jk'ujoltik jasuk'a sb'ejlal ja a'tel jumas ma jasuk'a scho ja tuktukil ju'in ts'ijb'axeli, ja'chni jastal jun julb'esnel b'a mi' oj ch'ay jk'ujoltil jastik sb'ejlal.

Sb'i'il wa'el jumasa. Scholanil ts'ijb'anub'a sb'i'il tuktukij ti'k'e wa'el jumasa b'a najka tojb'elxa, b'a oj na'xuk jastaltik sb'i'il.

Sje'jel sb'a'al. Sje'ulab'il ja jastik yi'oj ma jasunk'a oj yal b'a jun ju'uni, ja'ni b'a oj na'tik jastik junk'a tsijb'unub'al b'a jun ju'uni.

Sje'jel sok sk'eljel ja jas neb'xi. Sju'unil b'a wax ilxi janek' wax neb'xi ja b'a jastik ch'akta ilxuki, ti'ni chikan ta yuj wax neb'xi t'unuk ja jas wax majlaxi oj neb'xuk ja b'a a'tesli sok ja b'a sneb'jel jumasa.

Sju'unil b'a jelal. Jun ti'ke ju'un jisub'alxa b'a wax och ju'un jelal, kechanxta wax och spetsanil ja jb'i'iltiki sok ja tuk jastik wa sk'ana sb'ut'jeli. Ti'ni wax ts'ijb'axi ja janek wax i'xi lej ja tak'ini soj ja yajtab'il oj tupxuki, cho ja'chni ja janek oj alinuk ja b'a ixawi.

Sju'unil b'a sk'anjel a'tel. Jun ju'un b'a jel st'ilanil wax b'ut'xi ja yajni wax k'anxi jun a'tel b'a jun *oficinai* ma b'a tuktukil *empresa*, jelni st'ilanil oj ch'ak b'ut'xuk tojlek spetsanil-a.

Sju'unil jas neb'xi. Jun ju'un b'a wax tsijb'axi janek wax a'teltaxi ja ju'un b'a niwan neb'umani, ti'ni chikan janek' a'teltaxi sok janek' wax neb'xi ja b'a tsome tuktuki a'tel jumasa.

Sju'unil jastik oj manxuk. Jun ju'un wax ts'ijb'axi sb'i'il ja jastik junuk oj manxuk ja wax ajyi wajel chonab'aneli, jel st'ilanil ja ju'un iti' b'a mi'oj ch'ay k'ujolal ja jastik oj manxuki.

Sju'unil jas wax lajxi b'a jun tsomjel. Jun ju'un wax tsijb'axi b'a yoj tsomjel ja jastik wax ch'ak lajxuki, ja ju'un iti' jelni st'ilanil wax tojb'i b'a jachuk wax ch'ak ochkan ju'un ja jastik wax chapxi'i sok wax ch'ak sk'ulkan *firmary* ja ma'tik ay scholi, sokni ja ma'tik ti' wax ají ja b'a tsomjel jawi.

Sk'umajel tsats. Lo'il ts'ijb'anub'al b'a sk'umajel tsats b'a oj yab' sb'ejlal ja tuk ma'tik te'yi cho jachni oj neb'xuk sk'umajel tsats ja ju'un jumasa.

Slajel ja lo'il jumasa. Sk'eljel ja tuktukil lo'i jumasa b'a'ya stukil sok ja pilan lo'il jumasa. Ti'ni wax ilxi ja jastik junk'a st'ilanil wax yala ka'btiki.

Slokjel ja neb'umani. Sjulb'esjel ja neb'uman jumas ja jastal oj ya'teltaye ja sju'un jumas, cho ja'chni ja b'a oj smneb' masi.

Sna'jel sb'aj ja jk'umali. Sk'umajel tsats xen lo'il b'a ts'ijbunub'al b'a oj kab'tik ma oj jna'tik sak sb'j ja jk'umaltik jastal wax k'umantik ja ju'uni.

Sneb'jel. Yajtab'il sneb'jel ja b'a spilulab'il a'tel jumasa ts'ijb'anub'al b'a sju'unil niwan neb'umani, ti' wax yala jastik yajtab'il ja tuktukil tik'e a'tel jumasa wax k'ulaxi'i.

Tsamal lo'il. Tsamakil lo'il tsijb'unub'al b'a ju'un sk'umajeli, jel tsamal xyala ja tuktukil tsamal lo'il jumasa ts'jb'unub'ali.

Tsome'. Spilpilil a'tel jumasa ja jastaltik yi'oj ja b'a wa ju'un niwan neb'umani.

Yajtab'il slam. Ja' yajta'b'il alam ja ju'un jumasa. Spetsanil ja tuktukil tik'e niwak sok ch'in ju'un jumasa najka ochel ju'un la yajtab'il slami.

Yaljel sb'a'al. Yaljel jastik junk'a s'ijb'unub'al ja ju'uni, ti'ni ts'ijb'anub'al ja jastik junk'a oj yal b'a jun ju'uni.

Ab'al jumasa sok sb'ejlal

A'an b'. B'a wax yu'aj ja ma' yamub'al chameli. // Yu'a a'an ja Juan yuja jel yaj slukumi.

A'ay y. Jas junuk b'a jitsan to'ay. // A'ayto ja ka'teli. // Jelto jitsan ja jwexi.

Ajnanum b'. Ma' wax yajna ja ma' mi lek-ayi. // Ja ajnanumi yajna ja tsamal ak'ixi, juts'in tojb'iyijil.

Ajtab' b'. Ja k'ak'u k'ak'u wax ek'i. Spilan pilanil jastik wax alxi b'a jun ju'un. // Yajtab'il ja ixaw ayotiki // Ja oxe yajtab'il b'a schab'il tsome'i.

Awute' b'. A'tijub' wax makuni b'a ts'unuj ixim sok chenek'. // Ja awute'i ti' k'achan-ek' b'a pat na'its.

Awutsuj b'. Wax makuji b'a wax och-ek' inat b'a wax ts'unxi. // Ja awutsuji ti' lokan b'a chiwte'.

A'tel k'. Jastik wax k'ulaxi. // Ts'unuj ixim b'a alaj.

Bonete b'. jun tik'e te' mi' jel niwanuk jel xk'ot ya schajnul jastal schajnul chab'. // Ay jun ib'e *bonete* b'a sti' jnaji.

B'ejyel k'. sniktesjel okal ja yajni ay b'a wax aji' wajeli, chante ma crisyano. Ma' wax waj le'uj schajnul yoj k'ul. // Jel takal xb'eji ja tsemeni, wajel b'ejyel ja jtati.

B'ujan b'. Yal wits me'ylek niwak te' altik. // Jijliyon b'a jun yal tsamal b'ujan.

Chajab'ak b'. Chamwinik wanto xjak ya xiwkotik kechanxta sok sb'akel chajan ek'e. // Ja eke'i ya xiwkon jun chajab'ak.

Chamk'ujolil k'. Wokol b'a wax ya'a b'a kaltsitik. // Ja neb'umani jel xcham sk'ujol ja mi yi'ajkon ja sju'un b'a sk'umajeli.

Chamsak'an b'. Ja' ma' ojxa chamuki. // Ja yal muti cham sak'anxa kan yuja ek' schameli.

Cham yab'jel k'. Jastik junuk b'a *mito* xawila, ch'ayk'ujol wax je'ji'awi sok chan waxa wila. // Chanto kab' ja yajni sje'aki'i.

Cham yiljel/chan yiljel b'. Yaljel ma b'a jastik junuk b'a chan yab'jel. // Chanto yilawe ja yajni julyoni.

Chawuk b'. Wax b'ohti ja yajni ojxa jakuki ma ja yajni wan ja'i. // Jel b'ohti chawuk ja wa'xa yuja jel tsats ya'a ja'i.

Cholchol b'ej b'. Jun tik'e yal wa'el cholchan wax el b'a yoj ak b'a yixawil junio sok julio. // Jel x-ajb'ani sti'jel ja cholcholb'ej.

Cha'nel k'. Snijkesjel jb'ajtik ja yajni gusto'ayotiki ma' ja yajni ay juk k'ini. // Ja b'a k'ini jel cha'niye ja *María* sok ja smakb'en winiki.

Chat' b'. Jalub'al ak'inte' chane yok b'a wax makuni oj waykotik. // Ja me'jun *Carmeni* b'a'an-ek' b'a sch'at.

Ch'inb'. Sch'inb'i'iljalalo'ilts'ijb'anub'ali. // Sch'in sb'i'il ja *SIDA*'I.

Chenek' b'. Wa'el wax ts'anxi b'a oxom sok wax ti'xi k'ak'u k'ak'u. // Jel x-ajb'ani sti'jel ja k'ik'il chenek'i.

Ch'ayk'ujol b'. Chan yab'jel b'a mi' ja'uk wajel k'ujolal. // Ch'ay k'ujol ochyonk'ot ja b'a jnaji. // Ch'ay k'ujol mok'yon.

Ixkin b'. Jun tik'e lob'al jel niwak. // Jmana jun *kilo* j-ixkin lob'al.

Jastal b'. Sb'ob'elal jastik junuk. // Jastal tojb'el ju'un sok jun letawa.

Ijkin b'. Jun tik'e sakal chan wax jupi ja'ch sniwanil jastal mut. // Ja ijkini wa'n sch'ojlajel sipil jun wakax.

Ixim b'. Wax ab'xi k'ak'u k'ak'uj ja yajni wax jak ja wa'ini. // Ja Lita wa'n k'utuj ixim b'a oj ya och k'ak' b'a pichi'

Jisan b'. Schojlal b'a wax ts'ijb'axi ab'al jumasa. // Jisa ja b'a stojolili. // Sjisulab'il wa ju'un.

Jixab'al b'. Wax makuni b'a mi' ch'etanuk oj ajoyuk stso'tsil j-olomtik. // Sjixa s-olom ja yajni ch'ak atnuk ja kijts'ini.

Jekwanum b'. Jun *mandaranum* wax yala oj wajan. // Sjekawon ja kajwal oj waj manyi sjasb'aj.

Jijkab' b'. Jun tik'e lu'um jel xb'ululi cho saktik ja yelawi. // Jel xlokoxaki ja jijkab' ja wax ya'a ja'i.

Jumasa b'. Lo'il wax makuni b'a yaljel a'ay ma jitsan. // Winik jumasa.

Jun k'ujol b'. Jmojtik b'a jel wuts sok mix k'umanilek. // Ja *Pedro* junxta sk'ujol wax a'tiji. // Ja *Romeliai* jel jun k'ujol mix cho k'umanilek.

Ju'un, slam b'. Jun ju'un pakub'al slam. // Ju'un b'a oxe slam.

Julb'esnum k'. Yaljel b'a mas lek oj k'umaxuk. // Ja tatali wa sjulb'es ja sker-em jasuk'a oj b'ob' sk'uliki.

K'anal k'. Najka tey b'a satk'inal wax ilxi ja a'kwat ja ta lemani. // Jel tsa-malik sk'eljel ja k'anal ja sakb'elajeli.

K'umal k'. Yok'el lo'il b'a jastal ma' wax lo'lani jmortik. // Sk'umal jun win-ik sok jun ixuk ja yajni wax lo'laniye'i.

Jwawtik k'ak'u b'. Ja' wax ijlab'ani snaj-til ja sat k'ak'u. // Jel yaj-ay ja jwawtik k'ak'u.

Kalax k'. Ma' jel wewo xtajki sok jel ch'inaj. // Ja kawuji jel kalax. // Ja b'an *Antonio* jel xtajki ata mi'k'a xak'uman toji.

K'i'xil ujchum b'. Jun ti'k'e ujchum jel sk'i'ixil. // Ja ts'i'i snutsu jun k'i'xil ujchum b'a sti' alaj.

K'anwanel k'. Lek yiljelsb'aj. // Wa sk'anasb'aje ja makb'enal jumasa.

K'intum b'. Ay juke yelow wa sje'asb'aj likanyaman ja yajni wax ya'a t'un ja' ma yajni wax ek' jun tsatsal ja'i. // Jel tsamal yelow ja k'intumi.

Letawa b'. Sjisulab'il jastik junuk sb'a jun ju'un ma chikan b'a'a. // Sletawa'il jun st'e'il po'om. // Sletawa'il jum wakax. // Sletawa'il jun winik wa'n lo'il sok jun ixuk.

K'utsanlo'il b'. Xe'n lo'il elel b'a jun ts'ikan lo'il ts'ijb'unub'al. // Ja k'utsan lo'il ja yajni xatulu wab'aji.

K'uxk'ujol b'. Ja ma' jel tuk xyila ja ma ay sjasb'aji. // Ja *Juani* smana jun swakax ja'xa *Pedro* jel k'uxk'ujol-ay yuja me'yuk ja sb'aji.

Lechan spuktesjel b'. Niwan lechan ju'un ts'ijb'unub'al b'a spuktesjel. // Lechan ju'un b'a spuktesjel jastal oj och ju'un sb'i'il yal untik.

Liklik, b'. Jun chan ay swech' wa sk'uxu yal ch'in mut sok tuk yal ch'in chan juma-sa. // Ja likliki likanyuj jun yal ch'in mut.

Lo'il b'. Ja jasuk'a tsijb'unub'al b'a jun ju'un. // Ja jas wax yala b'a sju'un ja neb'umani.

Majlanel k'. Ja jas wax k'ulaxi ja ta yujk'a ay ma' tsa'ani. // Smajlan ja yal chin kerem yuja *mito* xb'eji wewo'.

Mayil b'. Tek'ul wax ts'unxi b'a yoj alaj wa xb'eji-ek' ja yak'il jastal k'um. // Jel niwak ja mayil b'a yoj alaji.

Melkoton b'. Jun tik'e niwak *duraz-no* k'an ja yojoli. // Jel chi' slo'jel ja melktoni.

Mesa b'. Lechan ak'inte' b'a ay chane yok wax makuni b'a wax aji wa'el sok tuk ya'tel. // Ja jme'xepi wa'n wa'el b'a *mesa*.

Morral b'. B'a wax kuchxi jastik junuk. // Jel tsamal yelaw ja *morrali*.

Mukxi k'. Ja jastal wa sch'ikasb'aj ja jwawtik k'ak'u ja yajni wax och ja k'ak'u. Smuljel yoj ja'. // Ja eke'i kila mukxi ja k'ak'u. // Ja yajni atniyoni jmukujb'aj yoj ja'.

Najate' b'. Lo'il ts'jb'anub'al b'a ax-alek k'ak'u b'a smeranil jas ek'i. // Ja jtat-aweltik jusama jel tsatse a'tel ají.

Mesub' b'. A'tijub' wax makuni b'a wax mesxi na'its. // Ja jwatsi wa' mesuj na'its sok jun mesub'.

Niwan ja' b'. Niwan cha'nil ja'. // Ti' wala atniyon b'a niwan ja'.

Ojkots. Yal chan wax aji b'a kolton ma b'a yoj teja. // Smilawe jun ojkots b'a ts'ulub'.

Ok'il b'. Schajnul k'ul ja'ch jastal niwak ts'i' wa sk'uxu mut. // Wa'n awanel ja ok'ili b'a sti' luwar.

Nan ixaw b'. Ja' wax ijlab'ani ja ak'wal b'a man satk'inal. // Jel tsamal sk'eljel ja a'kwat ja nan ixawi.

Samet b'. Lechan b'a wax ta'ji waj ja wa yajni wa stsila ja ixuki'e. // Ti' wa'n kixnajel ja waj b'a yoj samet.

Tsan tselaw/San sewal b'. Jun lijpel b'a junta ch'ay k'ujol wax lijpi. // Lijpi san sewal ja yora och ja a'kwat yuj jel ja ik'i.

Sat k'inal b'. Ja'ch wax alxi ja b'a nalancha'ani. // Jel tsamalik sk'eljel ja k'anal b'a.

Sajb'en b'. Jun yal chante jastal jun yokel mis, wax ají b'a ts'akab' wa sk'uxu ch'o'oj sok yal mut. // Jel x-ajni ja mentik sajbeni.

Sb'i'il b'. Sb'i'il lo'il ts'ijb'unub'al. // Sb'i'il ja ju'un b'a yu'jel.

Sb'ob'elal b'. Jastal tojb'el jun ju'un ma jastik junuk. // Jastal b'ob'el ja sju'unil b'a wax k'anxi a'teli.

Sb'onjel k'. Sjistalajel letawa b'a tsamal oj kanuk ja yelawi. // Sb'onjel chak ja yelaw jun na'its.

Sawus b'. Jun tik'e te' niwanlek sok pulan wax k'i'i, chalan ja spo'wili. // Jel trama sk'eljel ja niwan sawusi.

Sb'ut'jel k'. Ya'jel och sb'a'al jun jasjunuk sok ya'lel. // B'ut'u ya'lel ja oxomi.

Schapel k'. Stojb'esjel jastik oj makunuk b'a jun a'tel oj k'ulaxuk. // Schapa b'ajtan ja smachit ja yajni waj b'a yalaji.

Sjak'jel k'. Sts'ijb'ajel ja jastik junk' awax job'xi'i. // Jak'a ja sjob'jel te'y b'a w ju'u n b'a niwan neb'umani.

Sje'ulab'il k'. Ja jastik junk'a oj yal b'a jun ju'uni. // Sje'ulab'il b'a sju'un ja niwak neb'umani.

Sk'apjel k'. Yaljel b'a oj och b'ej jun b'olmal. Sk'apjel jun koxtal chenek'. // Sk'apjel jun niwan wakax.

Sk'eljel k'. Yiljel jastik junuk sok tuk-tukil jas ay. // K'ela ja tsamakil leta-wa te'yi. // K'ela cho k'uman ja lo'il te'yi.

Sniwanil b'. Lo'il ts'ijb'anub'al b'a jun yaljel. // Niwan lo'il ts'ijb'anub'al b'a sju'unil wax k'anxi a'tel.

Slajel k'. Sk'eljel jasunk'a stulik jastik junuk. // Awa slajsb'aj ja lo'il b'a tojb'elxa'i.

Slo'iltajel k'. Yaljel jun lo'il b'a ilxita. // Lo'ilta'an sok wamoj jumasa ja jas ak'ulani.

Smanjel k'. Jas wax i'xi wa slok' olansok ta'k'in. // Ja *Mario* smana jun yechej.

Spiljel k'. Jastik junuk wax k'epxi b'a wax makuni. // Jun ixuk wa'n sk'epjel ju'un b'a oxe spakulab'il b'a wax yala jastal oj talnaxuk ja ma' mi aluk sok jel ch'ini.

Snujk'il k'. K'umal b'a jas wax alxi ma wax ab'xi. // Jel tsats xk'umani ja yal ak'ixi. // Jel tsamal xya'yi snujk'il ja sts'eb'oj ja keremi.

Spaklajel k'. Sk'eljel jastal toj b'el jun a'tel. // Parlan ja ya'tel ja neb'umani.

Stojb'esjel/sk'ulajel k'. Ya'teltajel jas wax k'anxi oj tojb'uk. // Sk'ulajel wa'el. // Tojb'es ja wa wa'tel ya'kan ja je'umani.

Spilulab'il b'. Lo'il b'a ay yi'oj xe'ntik yaman yaljel. // Spilulab'il ja tsamalik lo'il jumasa.

Sta'jel b'. Jas wax ka'nxi oj neb'xuk ma oj na'xuk. // Ja jas oj ta'xuk b'a sk'umajel ju'uni.

Talnanel k'. Sk'eljel b'a mi' oj ch'ayuk ma mi' oj chamuk. // Ja julioi wa stal-na ja swakaxi.

Sts'iktesjel k'. Stsutsjel ja jas *mito'*ayuki b'a ti' oj ajoyuk spetsanilla. // Jts'iktesyi ja sts'akol xwex ja kijts'ini.

Takin job' b'. Jaman luwar me'y sk'ujlal. // Ja *Carlosi* waj ajnuk b'a takin job'.

Ta'nk'oy b'. Jun tajnel b'a najate' wax tulxiyi ja yajni mojanxa ja sya'lk'inali. // Jel tsamal sk'eljel ja ta'k'oyi.

Tsits b'. Juntik'e yal on jukan, k'ik' ja yelawi. // Jelxa tak'anik ja tsitsi.

T'ilan b'. Ja jasuk'a wax alxi b'a tuk-tukil lo'ili. // K'ela jasuk'a st'ilanil wax yala ja b'a ju'un oxe lami.

T'oswanel k'. A'tel sok machit ma sok echej. // St'osjel si' ma te'altik.

Tsamal b'. Ja jastik jel lek ma jel lek sk'eljeli. // Jel tsamal ja letawa ju-masa.

Tsomjel k'. Sta'jel sb'aj b'a jas wax chapxi. // Wa sta'a sb'aje ja neb'uman ju'un jumas b'a oj ya'teltaye ja sju'une'i. // Stsomo sb'aje ja ma'tik ay xcholi.

Tsits-ak b'. Yal k'ul jel tsamal yik'il wax och b'a ts'an ajan. // Ayxa snich ja tsits aki.

Tsoman b'. Jastik junuk b'a lajan ay ma b'a junxta wax k'ulaxi. // Jun tsome jmojtik b'a lajan wa sneb'awe ju'un.

Tsome' b'. Lo'il b'a jitsan sneb'jel yi'oj. // Sb'ajtanil tsome'.

Ts'eboj b'. Sk'intesjel jun tsamal yaljel. // ts'eb'oj b'a k'anwanel.

Ts'ijb'anum b'. Ma' wax a'tijisok ts'ijb'anub' sok ju'un // ja ts'ijb'anumi wa sna'a tuktukil lo'il.

Ts'unul/ ts'unun b'. Yal chin chan wax jujpi, wa schu'in ja nuchim ju-masa.

Wokol k'. Takal takal sk'ulajel jun jasjunuk. // wokol tojb'ikujil ja ka'teli.

Ujlub' b'. Jun yal chan wax ajyi b'a ka'maltik wax b'ajti jastal ts'itil. // Smila jun ujlub' ja jb'ankili.

Ts'eboj b'. Sk'intesjel jun tsamal yaljel. // ts'eb'oj b'a k'anwanel.

Ts'ijb'anum b'. Ma' wax a'tijisok ts'ijb'anub' sok ju'un // Ja ts'ijb'anumi wa sna'a tuktukil lo'il.

Ts'unul / ts'unun b'. Yal chin chan wax jujpi, wa schu'in ja nuchim ju-masa.

Wokol k'. Takal takal sk'ulajel jun jasjunuk. // Wokol tojb'ikujil ja ka'teli.

Wajel k'. Jun ma mi' te'yuka. // Wajel chonab'anel ja jb'ankili. // Wajel alaj ja jtati'.

Wax jak jk'ujol k'. Spensarajel jas junuk b'a ek'ta. // Wax jak jk'ujol jastal tajniyon ja eke'. // Wax jak sk'ujole ja neb'uman ju'un ja yora och sneb'e sk'umuj ja ju'uni.

We'nlex/We'nex t'. Bi'ilal jumasa.
// We'nle ja oja sk'umukex ja ju'uni.

Xete' k'. Stululab'il jun a'tel. // Ja b'a sb'ajtanil xete iti' b'ajtan oja k'umuk ja ju'uni.

Xet'an b'. K'utsan lo'il tsijb'unub'al b'a ju'un. // Xe'n lo'il b'a wax yala jastal k'umaniye ja chu' jumasa.

Yaljel k'. Jas wax jak jk'ujoltik wax kalatik. // Ja jtati yala jun *spensar* ja b'a tsojmeli.

Yax-ak b'. Jun tik'e yal itaj sak ja yelawi ti' wax el b'a yojob' b'a yix-awil junio sok julio. // Sti'awe yax-ak ulatanumi.

Yojket B'. Wax makuni b'a wax och kajan samet b'a yoj k'ak', slijkulil samet ay oxe yok. // Ja *Marta* sma-na jun yajk'achil syojket.

Yutsil k'. Ujolal b' tsamal yaljel. // Jel tsamal xkila ja *wamodo*.

En este material encontrarás un listado de palabras importantes que te ayudará a comprender la lectura y la escritura de nuestra lengua, así como algunas variantes que se utilizan en otras comunidades. Por lo tanto se considera de mucha utilidad para una mejor comprensión de los textos escritos.

Ja ju'un iti', pensaraxi oj k'ulaxuk b'a oj kol-taxanan sneb'jel sk'umajel sok sts'ijb'ajel ja jk'umaltiki sok cho jachni oj ja na' sb'aj jujuntik ab'al wax ab'al wax alxi b'a tuk komon. Oj cho ata' k'eljel sb'i'il ju'un ma lo'il ts'ijb'anub'al b'a wax cho alxi sb'ej.

Sk'epjel k'eb'ub'al
DISTRIBUCIÓN GRATUITA